

О.В. Коваленко, Д.П. Куштан, Р.С. Луговий

СТРАТИФІКОВАНІ КУРГАНИ ДОБИ БРОНЗИ СТОРОЖІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Публікуються матеріали курганів 3 і 18 Сторожівського могильника на Полтавщині, які містили поховання катакомбної, бабинської та зрубної культури.

К л ю ч о в і с л о в а: доба бронзи, курган, поховання, донецька та інгульська катакомбні культури, культура Бабине, бережнівсько-маївська зрубна культура.

Групи курганів і майданний комплекс біля с. Сторожове Чутівського р-ну Полтавської обл. розкинулися на високому правому березі р. Коломак (лівий доплив Ворскли), на мисоподібному виступі, обмеженому ярами. Майдан Сторожова Могила (від цього топоніму походить і назва села) відомий від XVII ст. (Величко 1991, с. 405; Супруненко 2007, с. 13). Його археологічне обстеження започаткував ще в 1924 р. М.Я. Рудинський (Рудинський 1928; 1930). Пізніше Г.О. Сидоренко відкрила й курганну групу (Сидоренко 1945). У 2002 р. майданний комплекс досліджував С.В. Сапегін: зробив перетин двох буртів, а також частково розкопав курган (№ 3), пошкоджений грабіжницькою ямою, датований ним зрубним часом, із впускним скіфським похованням, а також склав план майдану та курганних груп (Сапегін 2002, с. 5–6, рис. 3, 9–13).

Планомірне дослідження Сторожівської курганної групи розпочато 2007 р. спільною експедицією Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею за участі Інституту керамології НАНУ. Тоді ж було уточнено план курганної групи. Нині вона налічує 26 насипів, з яких 19 розміщені досить компактно на південь від майдану Сторожова Могила на краю надзаплавної тераси. Ці кургани (1–19) знаходяться в кленово-тополевому гаю, більшість — у межах меліоративного валу. Решта курганів (20–26) розташовані вище на вододілі, на ріллі на північ від майдану (рис. 1). Із шести досліджених у 2007 р. насипів у трьох (2, 4 та 12) виявлено по

одному пізньосарматському похованню, решта (1, 6 і 7) — не містили поховань (Коваленко, Луговий 2008). 2008 р. досліджено чотири кургани: доби бронзи — 18 (Коваленко, Куштан, Луговий 2009), пізньосарматські (11 і 15) та половецький — 16 (Коваленко, Луговий 2011). У 2009 р. розкопано курган 3 доби бронзи. Тоді ж розпочалися дослідження курганів північної частини групи: у 2009 р. розкопано курган 20 (Коваленко, Луговий 2011а), а в 2011 р. — кургани 21 і 22, де також виявлені поховання доби бронзи. Таким чином, із 14 досліджених курганів чотири — 3, 18, 20 і 22 — належать до доби бронзи.

Тут піде мова про стратифіковані кургани 3 та 18, які містили поховання різних культур доби бронзи.

Курган 3

Курган розміщувався за межами меліоративного валу та був крайнім зі сходу в цій групі (рис. 1). Насип півсферичний, овальної в плані форми, розмірами 10 × 12 м, частково «сповз» по схилу в бік яру. Через руйнацію центру грабіжницькою ямою початкова висота не встановлюється. Найвища вціліла точка — 0,84 м.

Курган зведений над похованням, вірогідно, інгульської катакомбної культури (ІКК), згодом до його насипу були впущені ще два поховання цієї культури, а ще пізніше — одне бабинської культури та щонайменше 10 поховань бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК).

Попри пошкодження центральної частини кургану його стратиграфія добре простежена. Первинний насип (I), вірогідно, споруджений над похованням 14 ІКК. Він складався з пере-

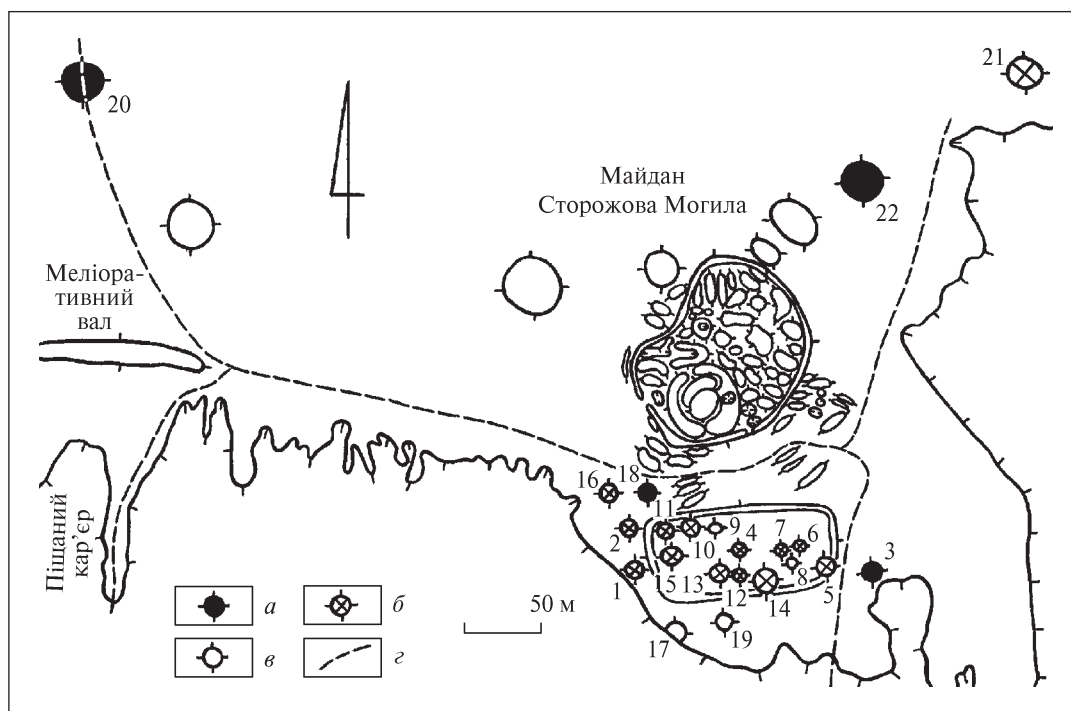

Рис. 1. Сторожове. Карта-схема розміщення курганів: а — кургани доби бронзи; б — інші досліджені кургани; в — недосліджені кургани; г — ґрунтова дорога

мішаного жовто-сірого ґрунту (материкового лесу та чорнозему), діаметр 8—9 м. Давній горизонт фіксувався в усіх профілях бровок. У плані та профілях простежені материкові викиди з впускних катакомбних поховань 8 і 13, які залягали на первинному насипі. Зведений над цими похованнями насип (II) повністю перекривав первинний і складався з чорноземного сіро-чорного ґрунту з білуватими краплями. У цей насип впушені поховання бабинської культури та БМЗК, які не супроводжувалися досипками (рис. 2).

Грабіжницька яма зруйнувала центральну частину насипу, зокрема повністю основне поховання та частково кілька впускних. У різних частинах насипу виявлені розрізнені людські кістки зі зруйнованих поховань і фрагмент стінки ліпного горщика доби бронзи.

Поховання 1 (впускне, БМЗК) виявлене у південно-західному секторі кургану на глибині 0,81 м від R⁰ (далі всі глибини подані від репера). Контури могили не простежені. Скелет чоловіка? 40—45 років¹ лежав у дуже скорченому стані на лівому боці головою на схід. Позиція рук через погану збереженість кістяка не встановлена (рис. 3, 1).

¹ Антропологічні визначення, окрім виокремлених, виконані антропологом-одонтологом ЦОДПА Полтавської облдержадміністрації А.В. Артем'євим.

Поховання 2 (впускне, БМЗК) впушене в південну полу кургану. Контури могили не простежувалися. На глибині 0,95 м лежав скелет дорослої людини дуже поганої збереженості — вціліли лише фрагменти черепа. Поряд стояв невеликий горщик, який дещо завалився набік (рис. 3, 2).

Горщик з вираженим ребром на рівні вище середини висоти. Вінця прямі, з ледь потовщеним краєм, скісно зрізаним назовні. Шийка та плічка прикрашені двома рядами відбитків косо поставленої палички (рис. 3, 3). Висота горщика 8,2 см, діаметр вінець 11,5 см, тулуба — 12,4 см, денця — 6,9 см.

Поховання 3 (впускне, БМЗК) виявлене в північно-західному секторі кургану. Могила не простежувалася. Скелет дитини 12—14 років лежав на глибині 0,68 м — скорчено на правому боці. Ліве плече вздовж тулуба, решта кісток рук не збереглася. Череп роздавлений, під ним зафіксовані маленькі цятки червоної вохри. За потилицею на боці лежала посудина (рис. 3, 4).

Посудина банкоподібної форми (рис. 3, 5). Висота 10,0 см, діаметр вінець 12,7 см, денця — 7,5 см.

Поховання 4 (впускне, бабинської культури) впушене в південно-західний сектор кургану. Контури могили не простежувалися. На глибині 1,21 м виявлено кістяк людини 16—

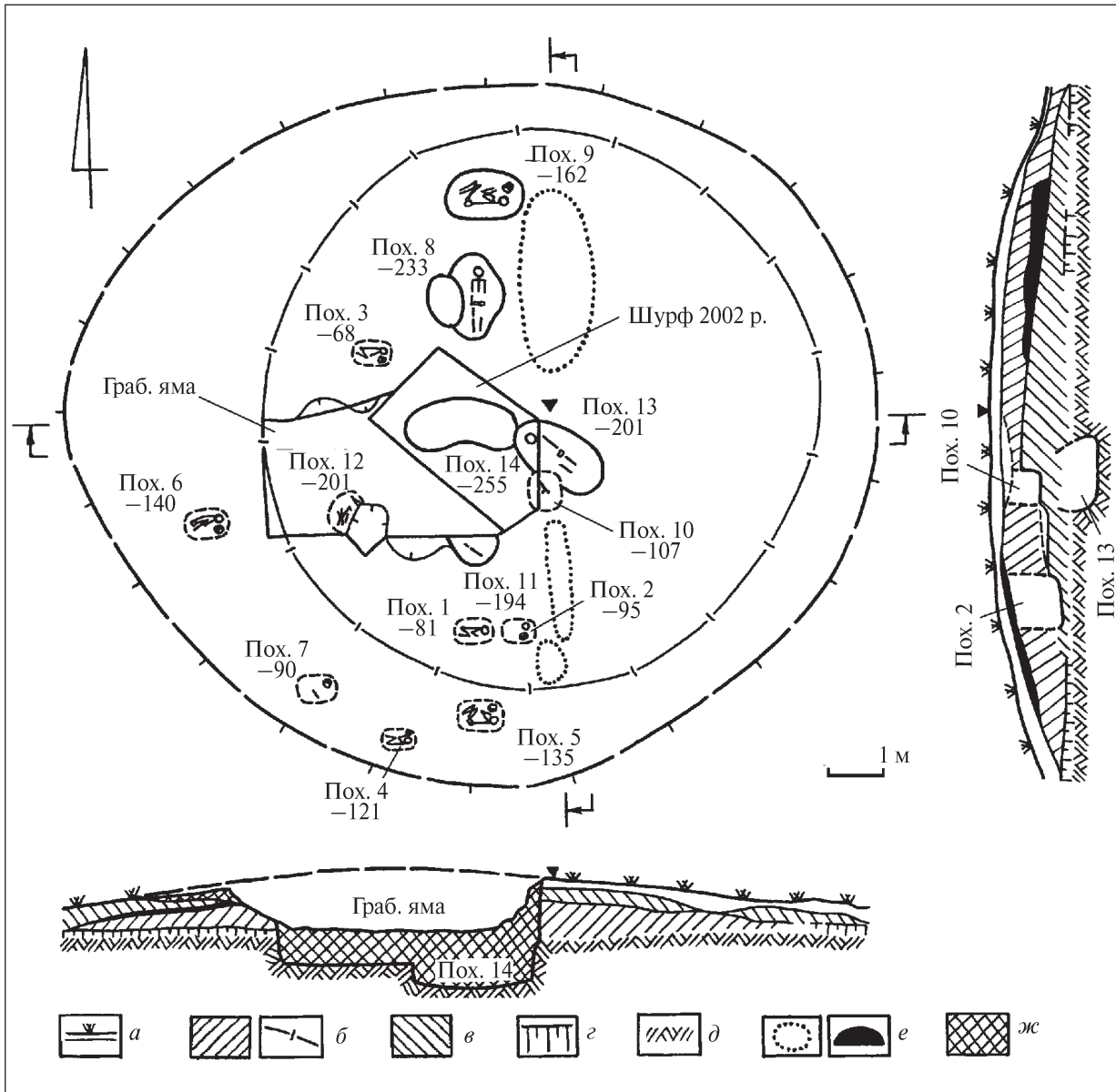

Рис. 2. Сторожове. Курган 3, план і перетини: а — дерновий шар; б — первинний насип; в — вторинний насип; г — похований горизонт; д — материк; е — материкові викиди з поховань; ж — пізні перекопи

20 років. Небіжчик лежав скорчено на правому боці головою на схід. Долоні складені перед обличчям (рис. 3, 6). Майже впритул до лоба стояла роздавлена посудина (1), за потилицею знайдено дві стінки від інших горщиків (один прикрашений ритованим орнаментом), під черепом в районі вилиці — бронзовий виріб (2).

1. Банкоподібна посудина з майже прямими стінками та потоншеними вінцями. Тулуб вкритий композицією з тонких ритованих горизонтальних, вертикальних і скісних ліній (рис. 3, 8). Висота 6,4 см, діаметр вінець 10,0 см, денця — 7,0 см.

2. Прикраса (скронева підвіска?) з тонкого бронзового дроту. Один край загнутий у петлю, інший закінчується маленьким вушком, в яке вставлена ще одна менша петелька (рис. 3, 7). Розміри 2,0 × 0,7 см.

Поховання 5 (впускне, БМЗК) виявлене на південь від центру кургану на глибині 1,35 м. Могила не простежувалася. Скелет жінки? 18—20 років лежав скорчено на правому боці головою на схід, лицем на північ. Стопи на рівні таза. Руки зігнуті, кисті під головою. Перед лицем стояла роздавлена посудина (рис. 3, 9). Зверху на кістках були білі сліди органічного походження, можливо, залишки рослинного

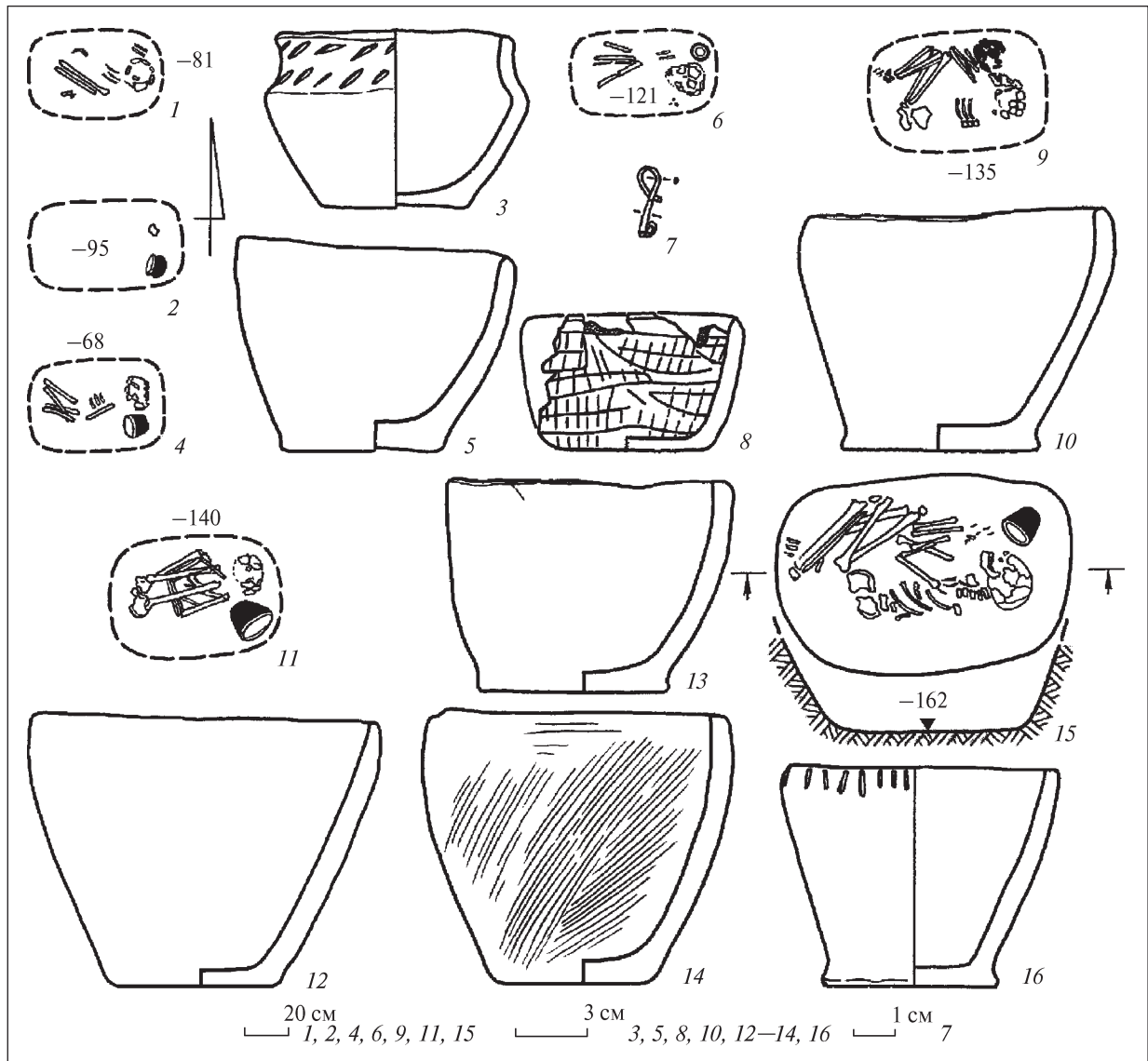

Рис. 3. Сторожове, курган 3. Плани та інвентар поховань: 1 — поховання 1; 2, 3 — поховання 2; 4, 5 — поховання 3; 6—8 — поховання 4; 9, 10 — поховання 5; 11, 12 — поховання 6; 13 — поховання 7; 14 — поховання 10; 15, 16 — поховання 9 (3, 5, 8, 10, 12—14, 16 — кераміка; 7 — бронза)

покриття, на кістках ніг — незначна кількість червоної фарби (вохри?).

Банкоподібна посудина з ледь загнутими вінцями, край їх рівно зрізаний. На внутрішній поверхні помітні сліди заглажування дрібнозубчастим штампом. Дно плоске з чітко вираженою закраїною. У тісті значна домішка шамоту (рис. 3, 10). Висота 11,4 см, діаметр вінець 14,3 см, тулуба — 14,9 см, денця — 9,2 см.

Поховання 6 (впускне, БМЗК) розміщувалося в західній полі кургану. Могила не простежувалася. Скелет жінки 55—60 років лежав на глибині 1,4 м у дуже скорченій позі на правому боці головою майже на схід. Ступні біля таза, коліна сягали голови, руки заведені під ноги.

Череп роздавлений. За потилицею стояла роздавлена посудина (рис. 3, 11).

Банкоподібна посудина з потоншеними вінцями. На внутрішній поверхні помітні сліди заглажування дрібнозубчастим штампом. У глині значна домішка шамоту (рис. 3, 12). Висота 11,8 см, діаметр вінець 18,2 см, денця — 8,1 см.

Поховання 7 (впускне, БМЗК) розміщувалося в південно-західній полі. Могила не простежувалася. На глибині 1,0 м виявлені фрагмент кістки руки людини, а за 0,40 м на північ від неї на глибині 0,95 м — посудина. Поховання зруйноване землеріями.

Банкоподібна посудина зі слідами заглажування дрібнозубчастим штампом з обох сто-

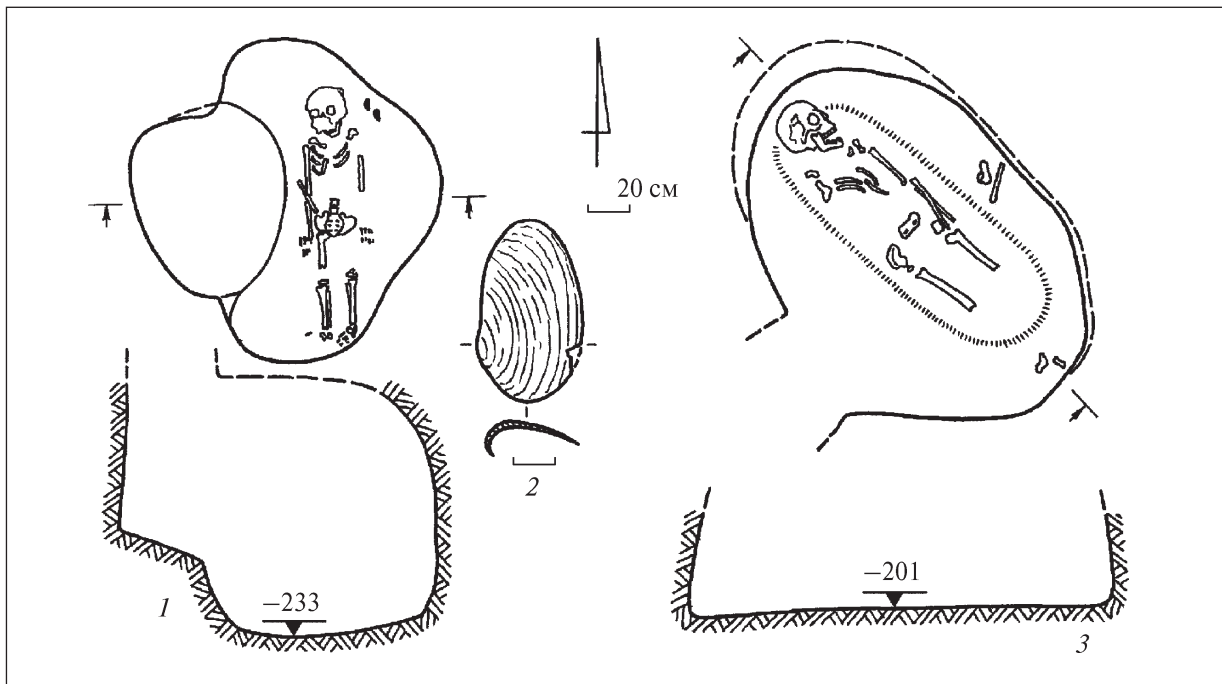

Рис. 4. Сторожове, курган 3: 1, 2 — поховання 8; 3 — поховання 13

рін. Дно плоске, з чітко вираженою закраїною. У глині незначна домішка шамоту (рис. 3, 13). Висота 10,1 см, діаметр вінець 13,1 см, денця — 9,1 см.

Поховання 8 (впускне, ІКК) виявлене на північ від центру кургана. Здійснене у катакомбі. Вхідна яма округлої форми, розміри 1,20 × 0,80 м. Стіни прямовисні, дно має невеликий ухил у бік камери від глибини 1,87 м до 2,02 м. Так зв. квасолеподібної форми камера прилягала зі сходу та була орієнтована північ—південь. Довжина 1,60 м, ширина 1,00 м, дно на глибині 2,33 м. Склепіння камери обвалилося й частково вціліло лише біля стін. Могила була заповнена чорноземом з включенням жовтого лесу, зокрема брил від завалу склепіння.

Скелет жінки 20—25 років лежав у центрі камери випростано на спині головою на північ. Грудна клітина та дрібні кістки знищені землеріями (рис. 4, 1). На черепі, стопах, біля правого плеча та біля кісток пальців правої ноги простежені сліди червоної вохри, біля кісток правої руки — сліди органічного коричневого тліну завтовшки 5 мм (залишки підстилки?). Ліворуч від черепа, біля стіни поховальної камери, лежали дві стулки черепашок *Unio* (рис. 4, 2).

Поховання 9 (впускне, БМЗК) виявлене у північному секторі кургану на рівні материка. Яма овальної в плані форми, розмірами 1,4 × 1,0 м, глибина 1,62 м, у перетині — «корито-

подібна», дно рівне. Орієнтована схід—захід. У заповненні могили (жовтий лес з включеннями чорнозему) знайдено невеликий фрагмент стінки горщика.

Скелет підлітка 11—12 років лежав скорчено на правому боці головою на схід. Долоні перед лицем, трохи далі — посудина. На черепі помітні сліди червоної вохри (рис. 3, 15).

Банкоподібна посудина з рівно зрізаними краями вінець. Денце з чітко вираженою закраїною. Під краєм вінець ряд вертикальних вдавлень паличкою (рис. 3, 16). У глині домішка шамоту. Висота 10,3 см, діаметр вінець 12,6 см, денця — 8,7 см.

Поховання 10 (впускне, БМЗК?) знаходилося на південь від центру кургану. На глибині 1,07 м виявлені кістки людини — фрагменти руки та лопатки. Решта зруйновані землеріями та грабіжницькою ямою. Вірогідно, це залишки поховання зрубної культури, яке супроводжувалося посудиною (рис. 3, 14), знайденою С.В. Сапегіним у шурфі 2002 р. (зберігається у фондах Полтавського ЦОДПА).

Поховання 11 (впускне, БМЗК) знаходилося в південно-західному секторі кургану неподалік центру. Більша частина зруйнована грабіжницькою ямою. Від кістяка (чоловік 30—40 років) лишилися тільки фрагменти ноги (мала гомілкорова кістка та стопа). Очевидно, небіжчик був укладений скорчено на правому боці головою на північний схід.

Поховання 12 (впускне, БМЗК). Рештки його виявлені на дні грабіжницької ями на глибині 2,01 м. Від кістяка чоловіка 45—50 років лишилося лише скупчення кісток рук, ніг і хребта. Поряд з ними знайдений шматок залізної бляшанки ХХ ст.

Поховання 13 (впускне, ІКК) розміщувалося майже в центрі кургану. Здійснене в катакомбі, склепіння якої обвалилося, а вхідна яма частково зруйнована грабіжницьким розкопом. Камера овальної в плані форми вирита в північно-східній стіні вхідної ями, орієнтована північний захід—південний схід. Розміри по дну 2,00 × 1,20 м, дно на глибині 2,01 м. Могила була заповнена чорноземом із включенням жовтого лесу.

У центрі камери на рослинній підстилці коричневого кольору лежав кістяк чоловіка 45—50 років — випростано на спині головою на північний захід, лице повернуте на схід. Кістяк погано зберігся — відсутні кістки правої руки, малі гомилкові та ступнів, таз роздавлений (рис. 4, 3).

Поховання 14 (ймовірно, основне, ІКК). Збереглися лише сліди нижньої частини камери-катакомби. Вона kwasолеподібної в плані форми (увігнута з південного боку), орієнтована схід—захід з незначним відхиленням. Розміри 2,10 × 0,90 м, дно на глибині 2,55 м. Могила розкопана експедицією С.В. Сапегіна та визначена як рештки поховання зрубної культури. Але її форма та конструкція (вцілілий з північного боку в придонній частині фрагмент склепіння) вказують на іншу належність — ІКК.

Курган 18

Розташовувався у північно-західній частині могильника, в крайньому ряду насипів з напольного боку (рис. 1). Насип округлої в плані форми, півсферичний, висота 0,20—0,26 м, діаметр 8,00 м. Курган зведений над похованням донецької катакомбної культури (ДКК), згодом до насипу впустили ще одне поховання ДКК та одне ІКК. Надалі в кургані здійснено два поховання бабинської культури та п'ять БМЗК (рис. 5, 1). Насип чорноземний, лінія давнього горизонту нечітка, орієнтовно на рівні 0,40 м. Впускні поховання не супроводжувалися досипками.

У різних частинах насипу на глибині 0,30—0,60 м виявлені фрагменти посуду. Деякі з них вкриті розчесами, прикрашені горизонтальними рядами відбитків перевитого шнура, тасьми, прямого штампа (рис. 5, 2—4). Кераміка відноситься до катакомбного часу та, вочевидь, пов'язана з тризною над основним і першим впускним похованнями ДКК.

Поховання 1 (впускне, БМЗК) виявлене на схід від центру кургану на глибині 0,29 м, частково перекривало поховання 5 бабинської культури. Могила не простежувалася. На глибині 0,29 м лежав кістяк підлітка 10—12 років на лівому боці в дуже скорченому стані головою на північний схід, лицем на південь. Коліна підтягнуті до грудей, руки перед обличчям. За тім'ям лежав розвал сковороди, очевидно, розбитої в давнину (1), перед лицем стояв горщик (2), частково нахилений до нього. За черепом, уздовж північно-східної та частково північно-західної стін, були складені в ряд (8 од.) кістки кінцівок ВРХ (рис. 6, 1).

1. Сковорідка-жаровня приземкуватої овальної форми з майже вертикальними стінками (рис. 6, 2). Поверхня шорстка, світло-коричнева, випал нерівномірний (на зламі черепок чорний). На поверхні помітні відбитки зерен і полови проса. Висота 4,8 см, розмір по вінцях 12,8 × 10,5 см, по дну — 11,8 × 8,5 см.

2. Слабкопрофільований горщик з ледь випуклими боками та вигнутою шийкою (рис. 6, 3). Поверхня шорстка, сірого та коричневого кольору, плямиста внаслідок нерівномірного випалу. На ній подекуди помітні відбитки зернівок проса. Висота 11,1 см, діаметр вінець 13,0 см, тулуба — 13,1 см, денця — 9,8 см.

Для поховання отримані дві радіовуглецеві дати: за кісткою людини — Ki-15365 3390 ± 70 BP (1σ 1770—1530 cal BC); за кісткою тварини — Ki-15366 3430 ± 70 BP (1σ 1880—1630 cal BC) (рис. 9).

Поховання 2 (впускне, БМЗК) розміщувалося у південно-західній полі кургану. Могила не простежувалася. На глибині 0,68 м виявлені рештки поховання дитини 6—7 років, від якого вціліли лише фрагменти черепа та частина нижньої щелепи. Череп лежав на правій скроні лицем на північ, що дозволяє припустити, що небіжчика було покладено скорчено на правому боці головою на схід. Перед лицем стояла посудина, яка завалилася трохи набік (рис. 6, 4).

Приземкуватий горщик біконічної форми з ледь відігнутими вінцями. Поверхня заглажена, світло-коричнева. Верхню частину посудини прикрашає орнамент з відбитків перекрученого шнура у вигляді зигзага з парних і зрідка одинарних ліній. Композиція неритмічна — один кут заштрихований скісними відбитками, лінії деяких виходять за межі поля (рис. 6, 5, 5a). Висота горщина 6,5 см, діаметр вінець 9,0 см, тулуба — 9,7 см, денця — 6,2—6,4 см.

Поховання 3 (впускне, БМЗК) розміщувалося у південно-східному секторі кургану.

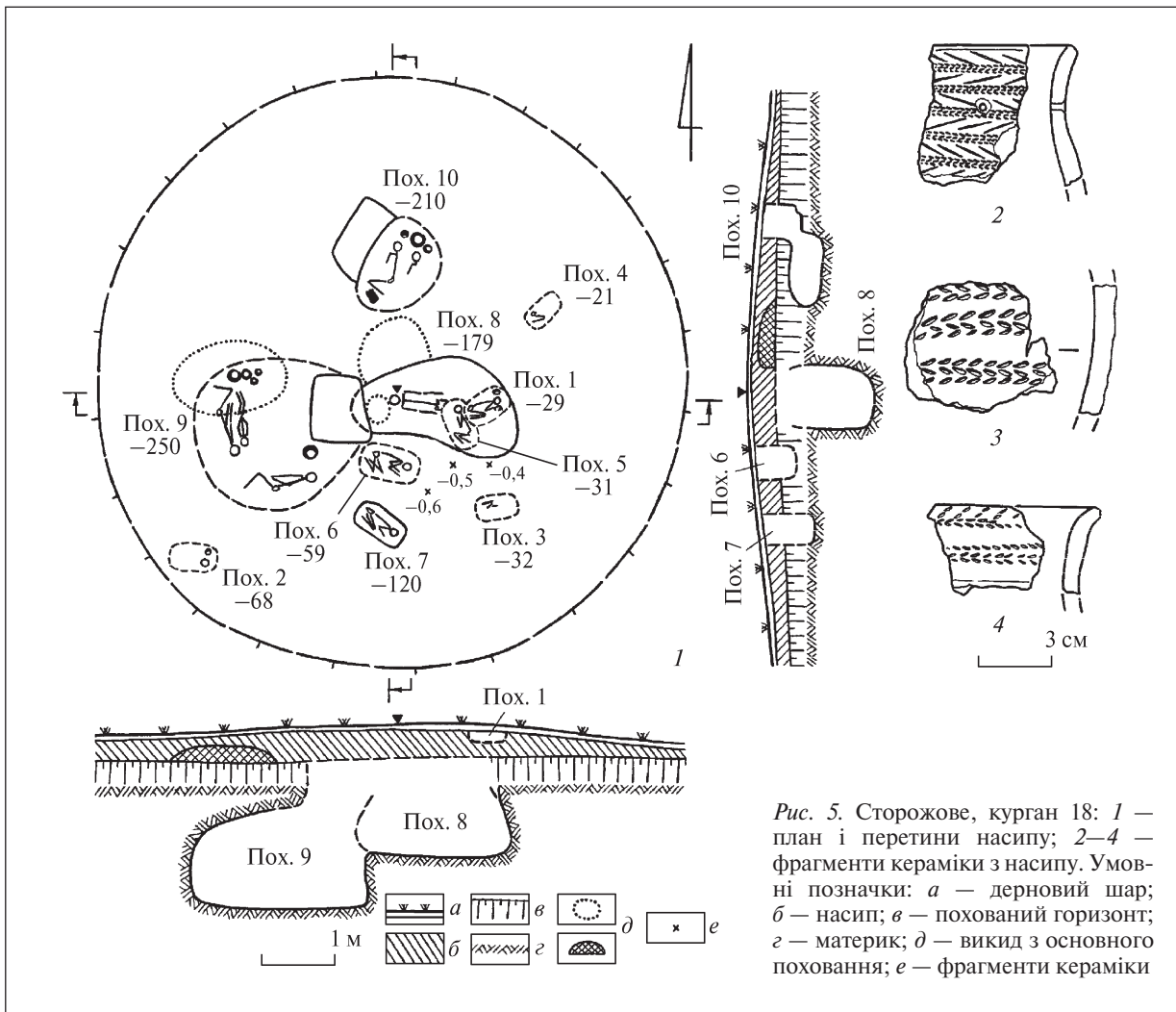

Рис. 5. Сторожове, курган 18: 1 — план і перетини насипу; 2—4 — фрагменти кераміки з насипу. Умовні позначки: *a* — дерновий шар; *б* — насип; *в* — похований горизонт; *г* — материк; *д* — викид з основного поховання; *е* — фрагменти кераміки

Могила не простежувалася. На глибині 0,32 м виявлена частина кістяка жінки 40—45 років: фрагменти великих гомілкових кісток, невеликий уламок таза та п'ять кісток кисті. Їхнє розміщення не дозволяє встановити позу. Зважаючи на позицію ніг, небіжчиця могла лежати скорчено на правому боці головою на схід.

Поховання 4 (впускне, бабинської культури) здійснене в північно-східному секторі насипу. Могила не простежувалася. На глибині 0,21 м виявлено частково вцілілий кістяк чоловіка 40—45 років: фрагменти таза, стегнові та великі гомілкові кістки. Вірогідно, цьому похованому належать кілька фрагментів черепа, виявлені на цьому само рівні за 0,50 м на північ від основного скупчення кісток. Небіжчик лежав скорчено на лівому боці головою на північний схід. Біля коліна лежав фрагмент трубчастої кістки ВРХ (рис. 6, б).

Поховання 5 (впускне, бабинської культури) — його частково перетнула могила поховання 1 БМЗК, зруйнувавши ліву частину кіс-

тяка. На глибині 0,31 м лежав скелет, імовірно, жінки 35—40 років — скорчено на правому боці головою на північний захід. Долоні перед лицем (рис. 6, л).

Поховання 6 (впускне, БМЗК) вміщене в центральну частину кургану. Контури могили дуже невиразні, можливо, вона була овальна в плані. На глибині 0,59 м лежав скелет чоловіка 30—35 років високого зросту (1,76—1,80 м) скорчено на лівому боці головою на схід. Долоні перед лицем (рис. 6, 8).

Поховання 7 (впускне, БМЗК) виявлене у південній частині кургану. Овальна в плані могила орієнтована південний схід—північний захід. Розміри її 1,30—1,40 × 0,85 м, глибина 1,2 м, заповнення чорноземне з включеннями жовтого лесу. Стіни та дно рівні. Кістяк жінки 20—25 років лежав скорчено на лівому боці головою на південний схід. Ноги й руки притиснуті до живота, долоні перед лицем. На кістках рук, ніг і ребрах помітні сліди вохри (рис. 6, 7).

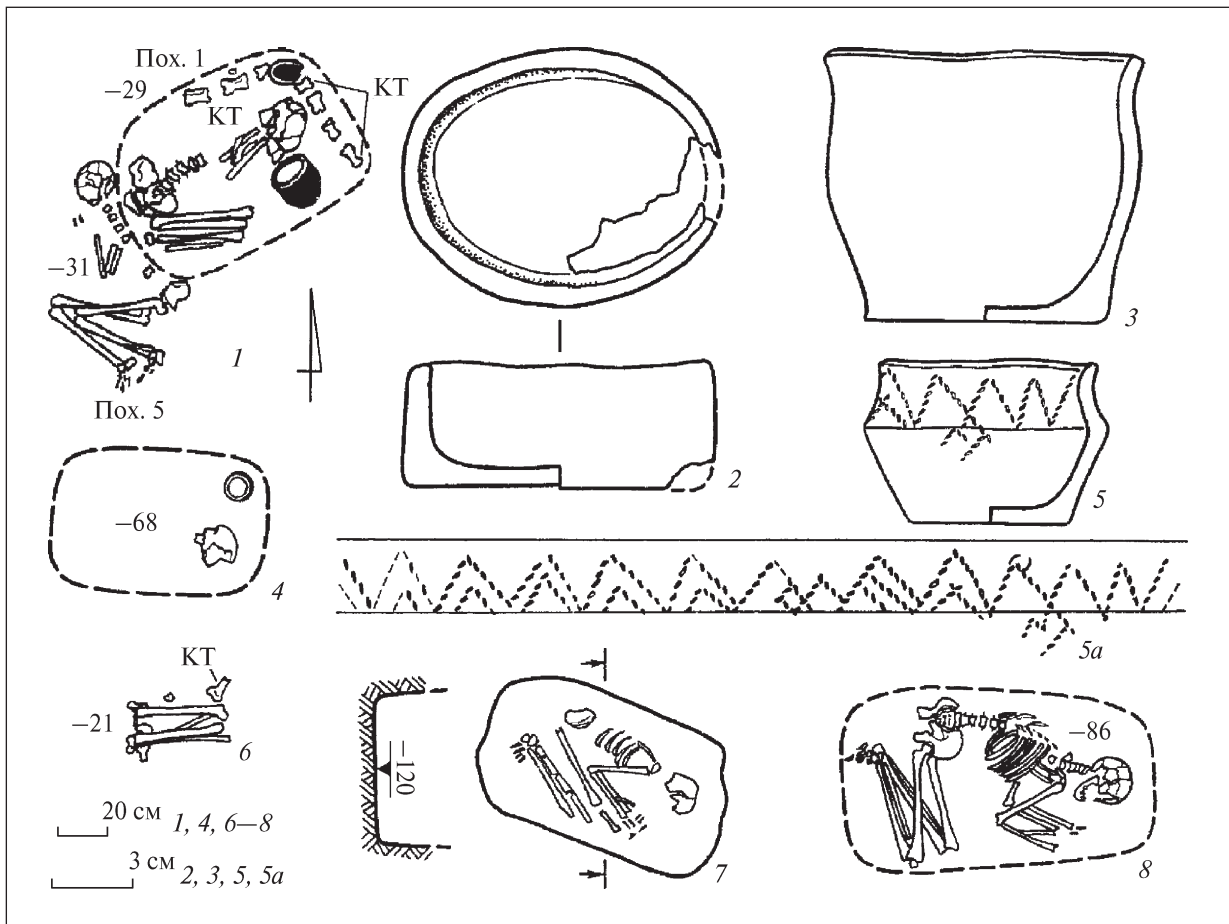

Рис. 6. Сторожове, курган 18. Поховання: 1 — поховання 1 і 5; 2, 3 — поховання 1; 4, 5 — поховання 2; 6 — поховання 4; 7 — поховання 7; 8 — поховання 6 (2, 3, 5 — кераміка, КТ — кістки тварин)

Поховання 8 (впускне, ІКК) здійснене в катакомбі в центрі кургану. Частково перетинало вхідну яму основного поховання 9 ДКК. Вхідна яма не збереглася, очевидно, вона знаходилася на південь від поховальної камери. Камера кvasолеподібної форми (увігнута з південно-західного боку), орієнтована схід—захід з незначним відхиленням, розміри 3,00 × 1,80 м, дно на глибині 1,79 м. Склепіння камери обвалилося. У заповненні (чорнозем з включеннями жовтого лесу) на глибині 1,05 м виявлений фрагмент денця горщика, прикрашеного внизу вертикальними відбитками прямого штампа (рис. 7, 3), а на глибині 1,1 м зафіксовані сліди вогнища розміром 0,5 × 0,3 м — тонкий шар попелу та перегорілого до червоного ґрунту. Під ним знайдено крем'яне знаряддя — відщеп з ретушшо (рис. 7, 2).

У центрі камери лежав кістяк чоловіка 25—35 років (визначення антрополога Ю.В. Долженка) випростано на спині головою на захід—північний захід. Череп дещо завалився на шию тім'ям догори. Руки вздовж тулуба, ліва трохи відхилена вбік. Грудна клітка та тазові кістки

знищені кротоми. Під лівою стопою та між стопами були шматочки вохри. За 0,1 м на південь від черепа зафіксована підквадратна пляма по-сипки вохрою розміром 0,2 × 0,2 м. Біля правої великої гомілкової кістки виявлений дрібний фрагмент стінки горщика. Коло лівого ліктя та лівої гомілки — сліди органічного коричневого тліну (підстилка?). У головах небіжчика знайдені кістки ніг кози/вівці, розміщені двома компактними купками під північно-західною та південною стінами (рис. 7, 1).

Поховання 9 (основне, ДКК) розміщувалося по центру кургану. На рівні похованого горизонту простежений викид світлого лесу з могили. Вхідна яма катакомби зі східного боку частково зруйнована похованням 8 ІКК. Вона мала трапецієподібну в плані форму з заокругленими кутами, розміри 1,40 × 1,20 м. Камера розміщувалася на захід—південний захід від вхідної ями. З протилежної від входу сторони була невелика сходинка заввишки 0,15 м та завширшки 0,10—0,20 м. Поховальна камера округлої форми діаметром 2,40 м викопана в

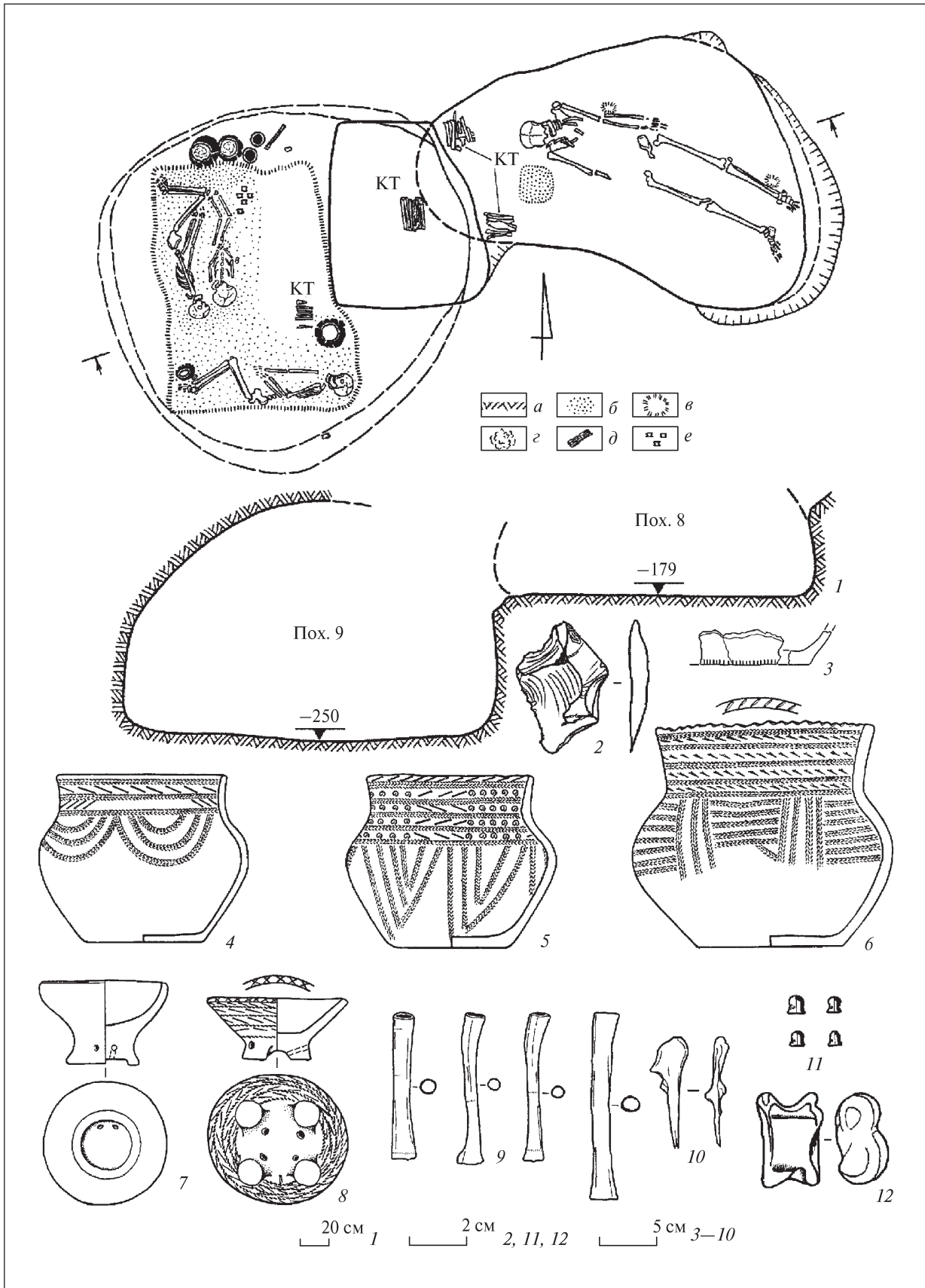

Рис. 7. Сторожове, курган 18. Поховання: 1 — поховання 8 і 9; 2, 3 — поховання 8; 4–12 — поховання 9. Умовні позначки: а — материк; б — вохра; в — межі органічної підстилки; г — залишки їжі; д — дерево; е — астрагали; КТ — кістки тварин (2 — кремій; 3–8 — кераміка; 9, 10, 12 — кістка; 11 — зуби риби)

жовтому лесі, а від глибини 1,35—1,40 м — у білому материковому піску. Дно на глибині 2,50 м. Стіни максимально розширені на рівні середини висоти. Склепіння аркове, висота від долівки 1,70 м, з боку вхідної ями обвалилося.

На дні вхідної ями, перед входом до камери, стояли впритул одна до одної дві дерев'яні таці з залишками м'ясної їжі у вигляді кісток ніг кози/вівці. Майже все дно камери вкривала органічна (шкіряна?) підстилка прямокутної форми розміром 1,60 × 1,30 м, густо посипана червоною вохрою різних відтінків. Товщина цього покриву до 1,0 см. Біля північної стіни камери, ближче до входу, на глибині 2,32 м виявлене скупчення деревних вуглин завдовжки 0,15 м та одна напівзгоріла жердина завдовжки 0,20 м.

Поховання колективне — поверх підстилки знаходилися скелети трьох небіжчиків (рис. 7, 1).

Похований 1 — особа віком 18—20 років — був покладений під південною стіною в помірковано скорченій позі на правому боці головою на схід. Права рука випростана, ліва зігнута, кисть вкладена під кисть правої руки. На кістках сліди вохри. Нижня частина небіжчика та підстилка біля колін посипані шматочками крейди. За спиною небіжчика в південній стіні, в кротовині, виявлений астрагал. Перед лицем за 0,30 м стояв горщик (1), поряд з яким були викладені в ряд з півночі на південь верхня щелепа хижої тварини зубами догори, чотири оброблені трубчасті кістки тварини, на двох є сліди зеленого кольору — мідні окисли? (2), ліктьова кістка тварини зі слідами обробки (3). На пустотілих трубочках зверху та знизу фіксувався коричневий органічний тлін — себто, вони були в мішечку чи обшиті тканиною або шкірою. Біля стоп лежав округлий шматок червоної вохри діаметром 5,0 см, а також мисочка з остеокераміки (4).

1. Горщик округлобокий з високою раструбною горловиною. Зріз вінець орнаментований пальцево-нігтьовими вдавненнями, горловина — горизонтальними пасмами від тасьми, що чергуються з рядами відбитків косо поставленої палички або прямого штапу, верхня частина тулуба — паркетним візерунком з блоків горизонтальних і вертикальних відбитків тасьми (рис. 7, 6). Висота горщика 19,5 см, діаметр вінець 19,6 см, тулуба — 23,0 см, денця — 12,9 см.

2. Комплект з чотирьох порожнистих трубочок (так зв. флейта Пана) з довгих трубчастих кісток кінцівок кози/вівці. На поверхні помітні сліди від шкіряних зав'язок, якими вони

були скріплені, та насічки (рис. 6, 9). Довжина 13,0, 13,0, 13,5 і 17,0 см, діаметр на рівні середини 1,0—1,6 см.

3. Виріб із ліктьової кістки кози/вівці завдовжки 10,0 см. Дистальна частина має сліди обробки: її кінчик роздвоєний поздовжнім тонким розпилем завдовжки 1,2 см і має сліди спрацьованості (рис. 7, 10). Інструмент могли використовувати як орнаментир глиняного посуду для нанесення псевдошнурового орнаменту та смуг.

4. Мисочка виготовлена з сірої невипаленої маси (остеокераміки), діаметр 15 × 10 см. На поверхні проступають відбитки гілочок і сліди примітивного орнаменту — округлих вдавлень і ритованих рисок. Ймовірно, посудина виготовлена шляхом обмазування ззовні та зсередини маленького плетеного кошика сумішшю глини, мулу, подрібнених перегорілих кісток тощо. На це вказують відбитки та залишки деревини, а також двошарова структура.

Під західною стіною камери, перпендикулярно до похованого 1, головою до нього лежали ще два кістяки. *Скелет 2* — жінки 18—20 років — лежав ближче до стіни в помірковано скорченому стані на правому боці головою на південь, лицем на схід (до входу). Череп дещо нахилений чи завалився на груди, хребет вигнутий дугою. Стопи одна на одній. Ліва рука випростана вздовж тулуба та трохи зігнута в лікті, кисть на стегні, права розміщена симетрично, кисть під стегном. Біля голови та ніг посипка вохрою інтенсивніша та насиченішого малинового кольору.

Скелет 3 (дитини 3—4 років) лежав перед жіночим, їхні голови майже торкалися. Дитина покладена також скорчено на правому боці, але з розворотом на спину, головою на південь, обличчя на схід (до входу). Частина черепа та щелепи забарвлені у світло-салатовий колір (мідні окисли?). Обидві руки простягнуті вздовж тулуба, кисті складені одна на одну в районі таза. Ноги трохи підігнуті, стопи разом і торкалися колін жінки. На зап'ястку правої руки дитини був разок із зубів риби (1), забарвлених у зелений колір (можливо, також мідні окисли?). Біля правого ліктя лежав предмет органічного походження овальної форми (мед чи смола?).

У ногах небіжчиків, за краєм підстилки, вздовж північної стіни камери стояли чотири посудини: два горщики та дві курильниці (2—5). Поверхня горщиків закіптявлена, всередині на половину висоти об'єму зберігся органічний коричневий тлін — залишки

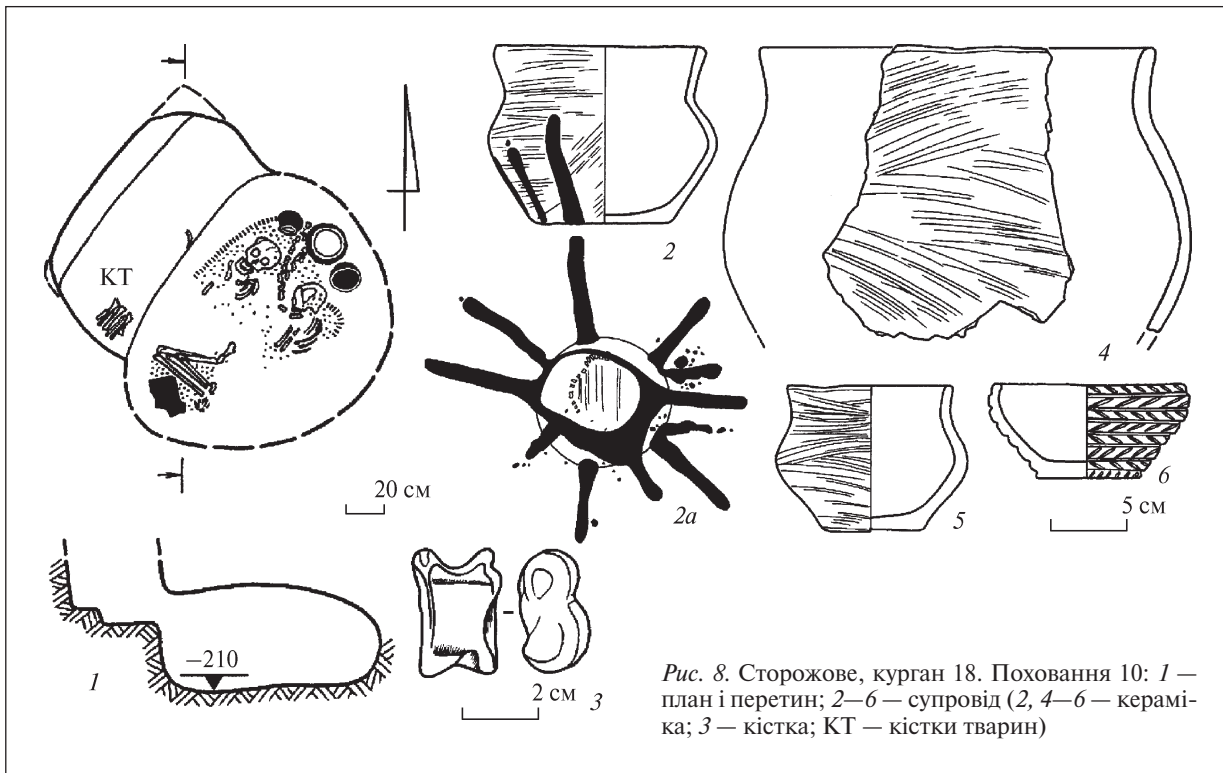

Рис. 8. Сторожове, курган 18. Поховання 10: 1 — план і перетин; 2–6 — супровід (2, 4–6 — кераміка; 3 — кістка; КТ — кістки тварин)

харчів. Курильниці заповнені вугіллям. Підстилка біля посуду густо посипана червоною вохрою. Між посудом і дитячим кістяком, на підстилці, було скупчення астрагалів (6), посипаних вохрою.

1. Разок із глоточкових зубів коропових риб (35 цілих і фрагментованих) розмірами від 0,5 × 0,4 до 0,7 × 0,6 см (рис. 7, 11).

2. Горщик з опуклим тулубом і раструбною горловиною. Внутрішня поверхня вкрита розчесами, зовнішня — орнаментом. Горловина та плічка оздоблені п'ятьма горизонтальними смугами відбитків тасьми, простір між якими заповнений штапованим орнаментом: групи скісних відбитків прямого штампа чергуються з групами відбитків спірального штампа. Зверху (під вінцями) нанесений рядок скісних відбитків прямого штампа. Тулуб орнаментований заповненими трикутниками вершинами донизу з відбитків тасьми (рис. 7, 5). Висота горщика 15,2 см, діаметр вінця 14,8 см, тулуба — 18,5 см, денця — 10,2 см.

3. Горщик з опуклим тулубом і прямою майже вертикальною горловиною. Вона оздоблена трьома смугами від тасьми, проміжки між якими заповнені суцільним (зверху) та переривистим рядком скісних відбитків прямого штампа. Нижче, на плічках, заповнені фестони з відбитків тасьми (рис. 7, 4). Висота горщика та

діаметр вінця 15,0 см, діаметр тулуба 18,4 см, денця — 10,5 см.

4. Курильниця у вигляді чаші півсферичної форми на конічній ніжці з кільцевим піддоном. Зсередини піддону на відстані 0,9 см просвердлені два отвори, що виходять назовні у найвужчому місці ніжки, мабуть, для протягування шнурка (рис. 7, 7). Внутрішня поверхня чаші вкрита грубими розчесами. Висота курильниці 7,4 см, діаметр вінця 11,5 см, дна — 6,4 см, висота ніжки 5,7 см, товщина кільця піддону 0,9 × 1,2 см, діаметр кільця 4,5 см, отворів — 0,3 і 0,4 см.

5. Курильниця на чотирьох ніжках. Чаша конічної форми, край вінця скісно зрізаний назовні та орнаментований хрестоподібними відбитками прямого штампа. Зовні курильниця вкрита чотирма горизонтальними смугами зі скісних відбитків прямого штампа, розділених лініями відбитків перекрученого шнура. Орнамент розгортається по спіралі знизу вверху від мітки — насічки на краю денця чаші. Ніжки грибоподібної форми. В основі ніжок тонкою паличкою зроблені наскрізні отвори, ймовірно, для протягування шнура для підвішування (рис. 7, 8). Висота курильниці 5,4 см, діаметр вінця 12,5 см, отворів — 0,5 см

6. Астрагали (5 екз.) з таранних кісток вівці/кози без слідів обробки (рис. 7, 12).

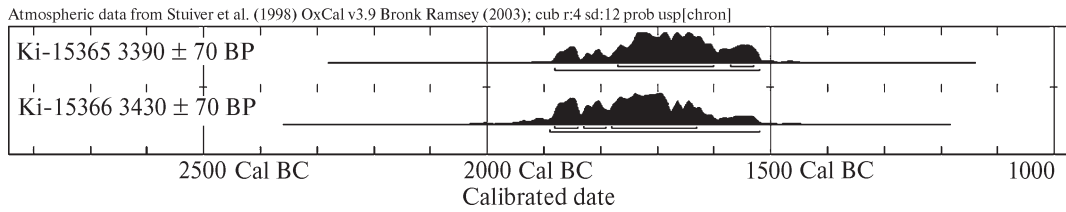

Рис. 9. Сторожове. Дати ^{14}C поховання 18/1 БМЗК (графіки калібрації за програмою OxCal v3.9)

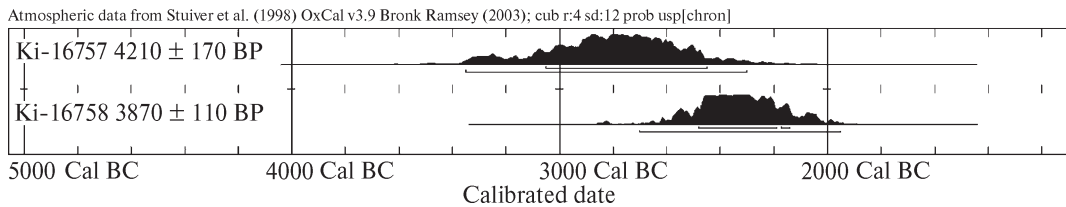

Рис. 10. Сторожове. Дати ^{14}C поховання 18/10 ДКК (графіки калібрації за програмою OxCal v3.9)

Поховання 10 (впускне, ДКК)² здійснене на північ від центру кургану в катакомбі. Вхідна яма підпрямокутної форми орієнтована північний схід—південний захід, розміри $1,10 \times 0,53$ — $0,60$ м, дно на глибині $1,34$ м. Стіни вертикальні, біля дна зроблена вузька сходинка завширшки $0,12$ — $0,30$ м. У заповненні вхідної ями виявлене скупчення кісток кози/вівці — передні та задні кінцівки, ратиці, розрубана голова, складені двома купками на дерев'яній таці, від якої зберігся шар тліну під кістками.

Вхід до катакомби влаштований у південно-східній стіні вхідної ями. Заповнення тут було насичене вугликами, а також деревним тліном, вірогідно, від заслону. Поховальна камера добре вціліла. Вона округлої в плані форми, трохи видовжена по осі північний схід—південний захід. Розміри $1,32 \times 0,80$ м, дно на глибині $2,10$ см, висота склепіння $0,45$ м. У катакомбі було поховано двоє дітей, скелети яких лежали паралельно, вкладені на органічну підстилку коричневого кольору, густо посипану темно-червоною вохрою (рис. 8, 1).

Скелет 1, підлітка, розташований ближче до входу, лежав скорчено на правому боці з розворотом на спину головою на північний схід, лицем догори. Зважаючи на позицію нижньої щелепи, первинно лице могло бути трохи розвернене в бік виходу. Грудна клітина, ребра та таз не збереглися. Біля черепа траплялися вуглин-

ки. Ноги густо посипані яскраво-червоною вохрою. В ногах жаровня з уламка великого горщика, в якій були вуглинки, напівзотліла рослинність і смолиста речовина (1).

Скелет 2, дитини, так само лежав скорчено на правому боці (лице звернене до виходу з катакомби) головою на північний схід. Від кістяка зберігся лише розвал черепа (за визначенням Ю.В. Долженка, він був деформований дощечкою, прив'язаною до потиличної частини) та кістки верхньої частини скелета (плечові рук і ребра). Біля черепа траплялися вуглинки. Кістки посипані червоною вохрою. Під черепом, біля скроні, виявлене металеве кільце (2) у вигляді дрібних фрагментів і окислів, через що кістки черепа забарвлені в зелений колір.

За головами дітей стояли три посудини в такому порядку від входу: менший горщик, завалений набік (3), більший (4) та мисочка (5), яка теж завалилася набік. Між двома першими посудинами та далі в напрямку до черепів у два ряди лежали астрагали, вкладені на ребро (6).

1. Жаровня, або курильниця, з фрагмента верхньої частини опуклобокого горщика з короткою горловиною. Зовнішня поверхня вкрита розчесами (рис. 8, 4). Розміри фрагмента $19,0 \times 16,6$ см, реконструйований діаметр вінець горщика $26,0$ см.

2. Сконева підвіска у вигляді кільця в півтора оберти з розклепаного дроту з мідного сплаву. Діаметр кільця $1,4$ см, ширина дроту $0,3$ см.

3. Горщик з опуклим тулубом та короткою горловиною. Вінець ледь відігнуті, край їх рівно зрізаний. Зовні помітні розчеси та сліди чер-

² Це поховання відсутнє в попередній публікації матеріалів кургану 18 (Коваленко, Куштан, Луговий 2009), оскільки досліджене в 2010 р., після зняття частини бровки, залишеної для палеоґрунтознавчих досліджень.

воної вохри (рис. 8, 5). Висота горщика 9,8 см, діаметр вінець 11,1–11,7 см, тулуба — 12,8 см, денця — 6,6 см.

4. Горщик з біконічним тулубом і раструбною горловиною. Внутрішня та зовнішня поверхні вкриті розчесами (рис. 8, 2). На денці та тулубі смуги та потьйоки чорної фарби, що утворюють коло з радіальними променями (сонце?). На денці також є дрібні наколи прямокутної та овальної форми, виконані торцем палички, що утворюють півколо (рис. 8, 2а). Висота горщика 12,0 см, діаметр вінець 14,6 см, тулуба — 15,9 см, денця — 9,1 см.

5. Мисочка конічної форми з ледь загнутими вінцями. Зовні прикрашена горизонтальними жолобками та рядами скісних насічок, що утворюють «ялинку» (рис. 8, б). У придонній частині помітний слід поправки — глиняна латка, наклеєна до випалу. Висота мисочки 6,2 см, діаметр вінець 12,8 см, денця — 6,9 см.

6. Астрагали (21 екз.) з таранних кісток вівці/кози без слідів обробки (рис. 8, 3).

Для цього поховання отримані дві радіовуглецеві дати: за людською кісткою — Ki-16757 4210 ± 170 BP (1σ 3050–2450 cal BC) і деревним вугіллям — Ki-16758 3870 ± 110 BP (1σ 2480–2190 cal BC) (рис. 10).

У підсумку зазначимо, що введення до наукового обігу матеріалів курганів 3 і 18 Сторожівського могильника значно поповнює джерельну базу поховальних комплексів доби середньої—пізньої бронзи Лівобережної України та, зокрема, Поворскля новими стратифікованими пам'ятками. Відповідно до них, басейн Ворскли був зайнятий спочатку племенами ДДК, яких згодом змінили носії ІКК. Потім цей регіон увійшов до ареалу бабинської культури та БМЗК. Що стосується радіовуглецевих дат, то до них слід ставитися критично та зважати на подальше накопичення їх для цього регіону.

Величко С. Літопис / Перекл. В. Шевчука. — К., 1991. — Т. II.

Коваленко О.В., Куштан Д.П., Лугувий Р.С. Курган доби середньої—пізньої бронзи Сторожівського могильника // МДАСУ. — 2009. — 9. — С. 209–225.

Коваленко О.В., Лугувий Р.С. Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника // АЛЛУ. — 2008. — Ч. 1/2. — С. 34–44.

Коваленко О., Лугувий Р. Археологічні дослідження Сторожівського могильника у 2009 році // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень: Мат-ли наук.-практ. семінару. — Полтава, 2011. — С. 105–111.

Коваленко О., Лугувий Р. Кочівницьке поховання XIII ст. поблизу с. Сторожове Полтавської області // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2011. — К.; Полтава, 2011а. — С. 160–174.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 52.

Рудинський М. Кантемирівські могили римської доби // Записки ВУАК. — К., 1930. — Т. 1. — С. 129–131.

Сапегін С.В. Звіт про розкопки селітряного комплексу на території Полтавської області у 2002 р. // НА ІА НАНУ. — 2002/192.

Сидоренко Г.О. Щоденник описів Середне-Дніпровської розвідочно-археологічної експедиції ПМК АН СРСР 13.09–10.10–45 р. // Мат-ли археологічних експедицій Полтавського історико-краєзнавчого музею 1945 р. — НА ПКМ. — Ф. 03. — Спр. 145.

Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині. — К.; Полтава, 2007.

Надійшла 12.01.2012

О.В. Коваленко, Д.П. Куштан, Р.С. Лугувий

СТРАТИФИЦИРОВАННЫЕ КУРГАНЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ СТОРОЖЕВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Публикуются материалы раскопок стратифицированных курганов 3 и 18, входящих в группу из 26 насыпей, расположенную возле с. Сторожовое Чутовского р-на Полтавской обл. Курганы содержали погребения донецкой и ингульской катакомбной культур, а также бабинской и бережновско-маевской срубной культур. Стратиграфические наблюдения позволяют отнести к наиболее раннему времени погребения донецкой катакомбной культуры, для одного из них имеются радиоуглеродные даты Ki-16757 4210 ± 170 и Ki-16758 3870 ± 110 BP (1σ 3050–2190 cal BC). За ними следовали погребения ингульской катакомбной культуры и бабинской. И, наконец, оба кургана использовались для устройства могильников населением бережновско-маевской срубной культуры. Для одного такого погребения получены даты Ki-15365 3390 ± 70 и Ki-15366 3430 ± 70 BP (1σ 1880–1530 cal BC). Осмысление дат станет возможным с получением для этого региона более солидного пакета.

STRATIFIED BRONZE AGE BARROWS OF STOROZHOVE CEMETERY

Published are the materials of excavations at stratified barrows 3 and 18 from the group of 26 mounds situated near Storozhove village in Chutove Region of Poltava Oblast. The barrows contained the burials of Donetsk and Inhul Catacomb cultures, and also of Berezhnivsko-Maivska Zrubna culture. Stratigraphic observations allow the authors to refer the burials of Donetska Catacomb culture to the earliest period with the radiocarbon dates Ki-16757 4210 ± 170 and Ki-16758 3870 ± 110 BP (1σ 3050—2190 cal BC). They were followed up by burials of Inhul Catacomb culture. Finally, both barrows were used as a cemetery by the population of Berezhnivsko-Maivska Zrubna culture. The following dates were obtained for them: Ki-15365 3390 ± 70 and Ki-15366 3430 ± 70 BP (1σ 1880—1530 cal BC). Comprehension of these dates will be possible, when more considerable packet for this region becomes available.

А.В. Ніколова, С.М. Разумов

ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРИ БАБИНЕ СУГОКЛЕЙСЬКОЇ МОГИЛИ

Публікується унікальний могильник бабинської культури, влаштований у кургані ямної культури, розкопаному 2004 р. у м. Кіровоград. Отримано радіокарбоніві дати для трьох поховань.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, доба середньої бронзи, бабинська культура, радіокарбоніві дати.

2004 р. під час рятувних розкопок кургану доби бронзи у м. Кіровоград (Болтрик, Ніколова, Разумов 2005) виявлена низка поховань бабинської культури (чи, за Р.О. Литвиненком, культурного кола Бабине: Литвиненко 2009). Курган входив колись до складу нині знищеної під час будівництва житлового масиву великої курганної групи, що розміщувалася на плато на захід від місця злиття річок Інгул і Сугоклея (Сугаклея). Лише один курган у південній частині міста «вписався» у південно-західний куток житлового кварталу. Його насип суттєво постраждав через антропогенні чинники, особливо північна частина, знесена до рівня суглинку. Сучасна висота кургану 5,6 м від рівня давнього горизонту, діаметр приблизно 50,0 м. Усього в кургані досліджено 26 поховань: 11 ямної культури, катакомбне та 14 бабинської.

Курган зведений над похованнями ямної культури (Nikolova, Kaizer 2009), могили бабинської культури були впущені до нього (рис. 1). Для трьох із них отримані радіокарбоніві дати¹

¹ Висловлюємо щирі подяки докт. Е. Кайзер і Exzellenzinitiative 264 TOPOI в Берліні, які сприяли отриманню радіокарбонівих дат.

в Познанській радіокарбонівій лабораторії, що поповнюють поки ще незначну серію ¹⁴C дат цього кола пам'яток.

Опис поховань

Поховання 1 (рис. 2, 2) розміщувалося за 10,0 м на південний захід від центру кургану на глибині² 2,07 м. Могила не простежена. Кістяк дитини 7—9 років³ лежав скорчено на лівому боці головою на південний схід. Ліва рука зігнута в лікті, її кисть біля щелепи.

Поховання 2 (рис. 3, 1) було на північний схід від поховання 1, на глибині 1,79 м. Могила не простежена. Кістяк жінки 25—30 років лежав на лівому боці в дуже скорченій позі головою на схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті біля лиця. Біля таза лежала овальна кістяна пряжка-медальйон з двома отворами: великим центральним і маленьким бічним. Довжина пряжки 6,0 см, ширина — 4,3 см, висота — 1,3 см, діаметр отворів 1,6 і 0,4 см (рис. 3, 2).

Поховання 3 (рис. 2, 1) впущене за 14,0 м на південь від центру. Прямокутна в плані яма,

² Усі глибини подані від вершини умовного центру кургану.

³ Антропологічні визначення к. і. н. Л.В. Литвинової.